

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С НИКОЛАЙ ХРЕЛКОВ*

Борис Делчев

5

Неочаквано и за самия мене, около месец или месец и половина след срещата в аперитив „Роял“ в моя живот настъпи една не особено приятна промяна. Поради това, че ми предстоеше да се готвя за държавен изпит, който повече от всеки друг изпит предполага по-добри условия за работа и по-малка заетост със странични занимания, размислих какво да правя и като не намерих друг изход, реших да се върна временно в провинцията. Така, колкото и неприятно да ми беше, аз се отдалечих от литературните среди и за известно време загубих дирите на Хрелков. Онова обаче, което научих по-късно, ме хвърли в тревога. Оказа се, че Хрелков беше получил кръвоизлив и по настояване на лекарите и на близки хора беше се съгласил най-подир да постъпи в санаториум. И действително, чух след това, че той беше отишел на лечение в Искрец, по-късно, струва ми се, в Пловдив и на някои други места, а през лятото на 1937 година съвсем неочаквано го намерих в Чепино-бана у моя съученик и приятел Васил Сотиров — един необикновено сърцат и великодушен човек, с когото се беше свързал по не знам какви неизповедими пътища. В резултат на тези усилия острите пристъпи на болестта бяха отбити, но здравето му все пак оставаше непоправимо. За връщане към нормален живот не можеше и да се мисли, затова с помощта на близки хора Хрелков се беше установил в Горна баня — отначало само за лекуване, а след това и на постоянно местожителство. Тук именно със своето държане и своята непримиримост той мина от литературата, където вече си беше създал име, в една друга област, която бих нарекъл литературна легенда.

Помня Хрелков от целия му „горнобански период“. Ходил съм при него десетки пъти и във вила „Здраве“, и в някогашния хотел „България“, и в малката уединена къща при чупката на главното шосе, където остана до Девети септември (сега там се пресичат улиците „Вечерница“ и „Топло изворче“). Въпреки това обаче, когато стане нужда да възстановя някои подробности от тези посещения, виждам, че времето, с изключение на случайно записаните неща, е пощадило твърде малко. Незасегнат е останал само образът на човека, комуто беше отредено от съдбата да играе в онези години важна роля във формирането на младежта и на писателите от моето поколение.

Известно е, че покрай другото лекарите препоръчват на болните от туберкулоза да избягват всякакви общувания, които водят до преумора, възбуда и нервно напрежение. И те имат много сериозни основания за това — основания, които се оправдават еднакво и от теорията, и от практиката. Макар да уважаваше хората на науката баче, Николай Хрелков не винаги се покоряваше на техните препоръки. Като следваше не толкова разума, колкото едно вътрешно предразположение, той си беше изработил своя терапия, твърде различна от традиционната: мъчеше се да възстанови своето здраве чрез общуване с хората, лекуваше се с онова, без което не можеше — с чуждото присъствие. За него това

* Продължение от кн. I — 1966 г.

присъствие беше не средство да се развлича, не начин да отбоява незабележимо досадния ход на дните, не дори някаква духовна панацея срещу мъчителната неизвестност, която го заплашваше. То беше нещо много повече и много по-съществено: то беше една особена форма на съществуване, която му даваше възможност по свой начин да взема участие в живота и външния на времето и така да поддържа в себе си съзнанието за пълноценност, онова съзнание, което вдъхва чувство за самоуважение и служи за опора срещу изпитанията.

Макар да имаше мъчен характер, Хрелков излъчваше някакво особено очарование и не само изпитваше потреба от хората, но и сам им беше потребен. Благодарение на това, той беше най-търсеният и най-спохожданият писател от онова време. В продължение на много години неговата квартира в Горна баня се беше превърнала в нещо като генерален щаб на младата литература или по-точно в яковински клуб на недоволните от тогавашния политически режим — клуб, където се чертаеха пътищата към бъдещето и естествено литературните въпроси много често отстъпваха място на политическите. Това ставаше особено в моменти на големи международни събития, които засягаха съдбата на света и бяха от естество да дадат простор на въображението. А по времето, когато Хрелков се установи в Горна баня, такова събитие беше гражданската война в Испания. Затова нищо чудно, че докато трая тази война, той следеше внимателно разволя на събитията и неговите разговори започваха и свършваха със съдбата на републиканската армия.

Няколко случайни реда в един стар бележник ми дават възможност да възстановя едно посещение при него в края на 1937 година, когато събитията в Испания бяха в своя разгар и по-нататъшният ход на драмата още не можеше да се предвиди.

Случи се така, че през есента на същата година, поради претърпяна малка „авария“, предстоеше да се явя на поправителен изпит по наказателно съдопроизводство. Затова в края на октомври, около два месеца след неочакваната среща в Чепино-баня, аз се озовах отново в София. Предстоеше ми неприятно изпитание, от което зависеше не само моята професионална квалификация, а и моята независимост, и трябваше да се внимава. Благодарумието изискваше да щадя себе си, да не губя време в странични занимания и да погълщам колкото може повече текстове и параграфи (да „гълтам чакъл“, както се казваше на студентски жаргон). Моите литературни интереси обаче и този път надделяха. Въпреки гласа на благоразумието, аз не само „губех“ вечерните си часове за срещи с познати писатели, а реших да навестя и Хрелков, за когото, във връзка с едно литературно четене-бенефис, в момента много се говореше. И наистина, един следобед към четири часа, като взех със себе си двама приятели от провинцията, също поклонници на музите, които желях да се запознаят с поета, се озовах в Горна баня.

От опит знаех, че по това време Хрелков излизаше на разходка и очаквах да го срещна няде из селото. Затова направихме малка обиколка около площада, надникнахме в някои заведения, където се отбиваше, и като не го зърнах, тръгнахме да го търсим. Така се намерихме в някогашния хотел „България“ и спряхме на първия етаж пред една врата, където на бял лист с калиграфни букви се четеше надпис: Н и к о л а й Х р е л к о в.

Вместо отговор на нашето почукване, отвори ни някаква млада жена със застинала, усмивка на лицето. Тя се спря в нерешителност, направи усилие да изглежда любезна, но въпреки волята си, не успя да се овладее. Смутеният ѝ поглед издайнически питаше: „Сега ли намерихте да дойдете?“ Очевидно, беше се случило нещо и моментът не беше благоприятен за посещение. Затова аз вече съжалявах за стореното и ако имаше как, бях готов да се върна. Но тъкмо в този момент от вътрешността се чу познатият гърлен глас: „Да влезат“ и колебанието ми неочаквано се стопи.

Помня и днес картината, която се разкри пред нас. Прекрачили прага, ние се озовахме в тясна хотелска стая, предназначена не за живеене, а за нощуване на преходящи. Стените бяха покрити с изцапани тъмночервени тапети, които дъхтяха на старина и пълнеха пространството с мрачни отблясъци. В ъгъла откъм двора беше клякнало старомодно таблено легло, ожулено от времето, а в срещупо-

ложния ъгъл, зад вратата — железен омивалник с извити тръбовидни крака, върху който, около голям цинков леген, бяха наслгани всевъзможни тоалетни принадлежности. На стената, зад леглото, вместо обичайното килимче, с блажна боя беше очертан голям тъмен правоъгълник, а зад него, близо до голямото табло, в самата мазилка беше втъкната фансонка с електрическа крушка. На същата височина, но вече по средата на леглото, висеше малка цветна репродукция от знаменитите „Слънчогледи“ на Ван Гог. През прозореца, обгърнал като рамка силуета на Витоша, нахлуваше тежка есенна светлина, която придаваше някаква особена контрастност на вещите и вместо да оживи обстановката, я правеше по-неприветлива. Облечен в карирана вълнена риза, Хрелков лежеше върху леглото — облегнат върху няколко възглавници и завит до кръста с одеало. Той гледаше с любопитство и в очакване да види кой идваше при него, още държеше в ръцете си някаква книга. Ръкувахме се подред и като представих новодошлите, аз използвах момента, за да разбера какво беше чел. И не се изненадах: това беше един том от Маяковски.

От нашата среща в Чепино-бания знаех, че макар да спазваше режим, Хрелков се беше съвзел и всеки ден след обед правеше разходки до Клептуза. Затова не очаквах да го намеря в такова състояние и докато сядахме, изказах учудването си за настъпилия обрат в неговото здраве.

— Нали знаеш какво стана? — попита Хрелков и вместо да дочака отговор, продължи: — То беше страшно: тревоги, преумора, после грип. Не стига това, но на връщане и три часа престой в какалията на гара Сараньово между две отворени врати. И ето, сега си ближа раните. . .

Аз не знаех какво беше станало и отворих уста да попитам. В този момент обаче младата жена, която се беше оттеглила в ъгъла и приготвяла нещо, пристъпи към леглото, поднесе на Хрелков някаква чиния и с особена деловитост в гласа произнесе думата „меланж“. Засечен неочаквано, аз се стъписах и преглътнах думите си, без да ги произнеса. А Хрелков махна с дясната си ръка и като да се отбраняваше, полушеговито-полупрезрително произнесе:

— Остави този меланж, кажи нещо за свободата.

Все пак той поде онова, което му беше поднесено, произнесе някаква злъчна анатема и започна да гребе „меланжа“ с нескривано чувство на отвращение. После подаде обратно празната чиния и като изпроводи с поглед жената, която си тръгваше, бърже се обърна към нас:

— Е, кажете сега, ще бием ли франкистите?

Хрелков уж питаше, но това не беше въпрос на човек, който желае да се осведоми — това беше въпрос на заинтересован, който искаше да изтръгне от нас решение. Ако някой слушаше от страна и не познаваше политическите събития, можеше да помисли, че тези проклетни франкисти са във на улицата и само от нас зависеше дали да ги прогоним или не. Но изненадани от неочаквания въпрос, вместо да отговорим, ние трябва да сме изразили някакво недоумение. Затова Хрелков не дочака да ни чуе, а заговори сам — заговори, за да ни потопи още с първата дума в политическата актуалност на момента.

А имаше какво да се каже. Тъкмо по това време така наречената „ненамеса“ в испанските работи се беше превърнала вече в открита намеса на Хитлер и Мусолини. Във въздушния простор на Барселона добре известни самолети от уж „неизвестен произход“ водеха сражения с републиканската авиация и дори бяха потопили един френски товарен параход при навлизането му в испански води. Тези събития бяха събудили надеждите на реакцията и бяха дали нов тласък на нейните враждебни действия. Това се потвърждаваше покрай другото и от факта, че в столицата на Каталония републиканските власти бяха влезли в дирите на голяма шпионска организация. Докато се водеха въздушните сражения по средиземноморското крайбрежие, войските на Франко се мчеха да минат в настъпление по другите фронтове. Те бяха превзели Гихон и много хиляди бежанци, както съобщаваха вестниците, под закрила на френски и английски параходи, бяха поели морския път за Франция. След неотдавнашните франкистки победи на мадридския фронт, това

беше нова безпокойствена офанзива. Николай Хрелков, който живееше толкова с политическите събития, колкото и с поезията, беше видял опасността и макар видимо да бодърствуваше, не можеше да скрие своите опасения. Той ни водеше по фронтовете от Средиземно море до Бискайския залив с една страст на поет, в която личеше не толкова желание да ни каже нещо неизвестно, колкото скрито намерение да търси за себе си доводи срещу лошите предчувствия (спомням си и сега с какво чувство на възхищение произнасяше името на Еурико Листер — „човекът, който би националистите при Квинто и Белчит“). А беше болен и всичко това го изморяваше както душевно, тъй и физически. Затова след десетина-петнайсет минути на възбуда, които му бяха достатъчни да извърши мислено своята обиколка, той започна да се задъхва и с вид на съкрушен човек замълча, без да доизрече фразата си. Опитавме се да кажем нещо и ние, но разговорът се затегна и думите постепенно започнаха да губят своята стойност. Като не знаех какво да правя, потърсих крадешком погледите на моите приятели и неочаквано долових в очите им някакво мълчаливо безспокойство. Това ме подсети за една наша уговорка и аз побързах да извърша забравеното — добър повод да сложа край и на моментно настъпилото неудобство.

Казах на Хрелков, че на моите приятели им предстоеше да пътуват и не могат да останат повече. После, като се стараех да бъда по-предупредителен, добавих, че бяха дошли да го видят за малко — с надежда, ако може, да му направят и една снимка. При тези думи аз посочих с поглед единия от тях, който беше овесил на врата си голям фотоапарат и вече се готвеше да действа. Смълчал се след задъхването, Хрелков сякаш това и чакаше, за да избухне отново. Той трепна като оживен, направи с ръка категоричен жест на несъгласие и твърдо отсече: „Не обичам тези неща. Не съм кинозвезда“. Аз обаче бях подготвен за отказ и не мислех лесно да се предавам. Затова с един тон на закачка, който можеше най-ефикасно да обезвреди афектната категоричност, казах, че моите приятели не са фоторепортери и не става дума нито за звезди, нито за някаква суета. Хората искат просто да имат спомен от един поет, когото чувствуват близък. Подет от първоначалния тласък обаче, в първия момент Хрелков не искаше и да ме слуша, но аз забелязах, че неговото упорство започна бавно да се смекчава. Накрай той мълкна и доби израз на уморен човек, който няма сили да се бори с неизбежното. Взели това за съгласие, моите приятели се надигнаха, заоглеждаха стаята и пристъпиха към работа. След малка суетня, радостни от постигнатия успех, те поблагодариха и започнаха да се сбогуват. Надигнах се и аз да ги последвам — заедно бяхме дошли, заедно трябваше и да си отиваме. Тук обаче се намеси Хрелков — „Не, ти ще останеш — имаме разговор!“ И аз, разбира се, останах: моите членове и параграфи можеха да почакаят още един час.

6

Когато вратата се затвори и стъпките заглъхнаха, Хрелков се намести върху възглавниците и се обърна към мене:

— Четох твоя репортаж в „Заря“. Ти си познавал Георги Жулев?

Изненадан от неочаквания въпрос, аз кимнах утвърдително с глава:

— Малко е да се каже, че го познавах: бяхме близки приятели — и замълчах в нерешителност.

Георги Жулев беше народен учител и по-късно кмет на Лесичовската комуна. Осъден на смърт за това, че беше организирил задигане на оръжие от казармата, той мина в нелегалност и през лятото на 1933 година избяга в Съветския съюз. По-късно, след започване на гражданската война в Испания, Жулев беше влязъл в състава на интернационалната бригада като офицер от батальона „Гюра Дякович“. Обаче, според едно съобщение на френския вестник „Фигаро“, възпроизведено и от нашия печат, в края на лятото, няколко седмици преди нашия разговор, той беше загинал в боевете около Мадрид. Като излизах от това съобщение, в един репортаж от родното му село аз се мъчех, в кръга на тогавашните възможности, да разкажа нещо от истината и легендата около неговото име. И не се учудих,

че Хрелков, който следеше внимателно печата, беше забелязал моята работа. Друго обаче не ми беше ясно, затова след кратко мъчание попитах: — А ти познаваш ли го?

— Как не — познавах го, разбира се! Помня го още от времето на неговото студентство. В тежките години след Априлските събития той учеше философия и участвуваше в нашето движение. — И като замълча за малко, Хрелков заговори отново, но този път споменът за миналото беше запалил в очите му някаква искра на възбуда. — Жулев — каза той с необяснимо раздражение в гласа — беше мислещ човек, човек без страх и компромиси. За него идеите на комунизма бяха не кариера и не умствена гимнастика, а съдба, мисионерство, начин да се защити потъпканото човешко достойнство. Затова гузните съвести се плашеха от него, а търговците не пропускаха случай да го похулят: безличията не можеха да му простят, че беше личност. После не знам защо той се оттегли в провинцията и аз му загубих дирите. По-нататък ти вече знаеш.

А аз наистина знаех. Затова, като следвах нишката на разговора, без никакво намерение да се връщам към спомените, споделих с Хрелков някои впечатления от човека. И понеже видях, че това го интересуваше, спрях се по-подробно върху последните дни на Жулев преди заминаването му за Съветския съюз, които съвпадаха с македонските убийства и с полийските претърсвания в София. Говорих особено за неговото хладнокръвие: по това време Жулев пощуваше в моята студентска квартира на ул. „Миджур“, 13, и аз имах случай още един път да видя какво значи характер. Хрелков слушаше внимателно онова, което разказвах, и накрая, угасил афекта в себе си, меланхолично-мечтателни прозиснесе:

— Да, такъв беше. И представи си какво коварно съвпадение: трябваше да науча за неговата смърт в един момент, когато още не бях изживял загубата на Васил.

— Загубата на Васил ли? — попитах аз и отведнъж някаква мълния освети онази дума за страшното, с която Хрелков ни беше посрещнал.

— Да, на Васил — отвърна той. — Как, нима ти не знаеш?

И ми разказа нещо, което нито знаех, нито можех да подозирам.

През онези години, поради невъзможност да осигури препитанието си по друг начин, Васил Сотиров беше постъпил на работа в дърводелската фабрика на братя Ушеви. В края на лятото обаче, малко след нашата среща, не знам как, той попаднал на някаква трансмисия и бил разкъсан. Така беше свършил дните си един сърцат младеж, който се ползваше с обичта на всички прогресивни хора в Чепинско.

Хрелков ми предаваше случая и цял се тресеше от неудържима нервна възбуда, сякаш това беше станало не преди два месеца, а преди две минути. После замълча, с видимо усилие да се отдалечи от спомена, и когато се успокои, пак заговори.

— Ето, мина толкова време и не мога да се освободя от преживяното. Дните текат, а аз непрекъснато се връщам към съдбата на тези редки хора, жертва на нашето кално общество. Не знам какво ще излезе, но това е вече сюжет. — и не се доизказа.

Новината за внезапния край на приятеля ме потресе и както става в такива моменти, почувствувах остра нужда от съчувствено общуване. Но случаят беше толкова жесток, че нямаш сили да се връщам към него и така да чопля една кървяща рана. Затова, като се борех с някакъв инстинктивен страх от мълчанието и същевременно избягвах предмета, който ме занимаваше, почти несъзнателно се залових за последната фраза на Хрелков и незабелязано дори за самия мене, се опитах да тласна нашите мисли по посока на творческите въпроси. Така, вместо да разговаряме за съдбата на нашите приятели, ние се озовахме за момент в една сфера на общи идеи. И понеже при разговор нищо не е така естествено, както преминаването от общото към частното, аз попитах Хрелков как се заражда и осъществява у него художествената идея — как емпиричното се превръща в образ. Оказал се неочаквано пред въпроси, по които, както разбрах по-късно, предпочиташе да мълчи, той ме погледна отекчено и с пренебрежение попита:

— Какво съм аз? Какво значение може да има моят начин на писане? — И с вид на човек, който обладава необорими доводи, натъртено отговори: — Никакво! — Но изглеждаше по всичко, че и на него не му се връщаше към мъчителния спомен, затова макар и без желание, след кратко изчакване продължи: — Мога да кажа само това, че ме увличат главно прояви и преживявания, които извеждат над катадневното. Някои от тези преживявания, често пъти отдавна забравени, един ден неочаквано се появяват в съзнанието ми, започват да ме измъчват и придобили някаква необяснима привлекателност, дават тласък на моите търсения. И ето, очистени от въображението, след седмица, месец или година аз ги виждам, въплътени в един образ със свой ритъм, своя звучност и своя форма, да напират навън и да търсят словесен израз. С това творбата е вече родена, дори и да не е написана. Останалото е въпрос само на време и на стихотворна сръчност.

Хрелков пак замълча и като се досети за нещо забравено, отново заговори.

— Преди няколко години — каза той, — у мене се зароди идеята за една нова работа върху Септемврийското въстание. Искаше ми се, за разлика от онова, което беше писано много пъти, да пресъздам образа на девойката, която чака убития любим да се върне. Много пъти се връщах към тази идея, подемах я, обмислях я, но все нищо не излизаше. И един ден неочаквано при мене пристига Светослав Обретенов, ентусиазиран, какъвто си го знаеш. „Искам, казва, да напиша музикална творба върху мотив от Септемврийското въстание. Необходимо ми е нещо баладично в народен дух. Мислих, кроих и на края реших, че само ти можеш да ми напишеш такъв текст“. Не знам какво стана, но думите на Светослав ме парнаха като електрически ток. Изложих му набърже своя замисъл, той каза, че тъкмо такава неща му трябвало и веднага след разговора аз се залових за работа. И всичко тръгна като по чудо. Най-напред попаднах на ритмичната стъпка, която трябваше да ме въведе в една атмосфера на баладичност: „Как така, та...“ След това пред мене се очертаха и образите: три девойки (три, защото е осветено число), които поради условността на народната балада придобиха условни имена: Мотай = времето, Тъчи = кенари, Влачи = къделя. И навярно защото мислено имах предвид музиката, потърсих по-голямо разнообразие в ритъма: оттам и многократно повтаряната строфа „Нощ лежи...“, както и двусъщията след нея. Така, след като се бях изтезавал цяла година, моята „Балада за три сестри“, която смятам за единственото си селско произведение, в разстояние на няколко дни беше завършена.

— Цяла година! — учудих се аз. — Това не е малко за едно стихотворение. — Е, разбира се, не винаги е така — поде Хрелков, сякаш искаше да ме успокои. — Ето — и той присегна към стола до леглото и под оставеното томче на Маяковски измъкна някакъв ръкопис. — Това е последната ми работа. На гара Костандово видях един убит вълк — кокалест, мършав също като мене. Такава е и моята съдба, вълча — помислих си. Кръгът се склочи и стихотворението стана. То се знае, направих след това някои поправки. Заглавието от „Вълци“ стана „Вълк“, изразът „гостоприемната страхотност“ е дошъл да замести един друг — „гостоприемна неизвестност“, от който се отказах. Но всичко това са подробности: стихотворението стана на един дъх.

— Казваш — намесих се аз, — че стихотворението се зачева обикновено от една случка, от нещо, което човек е преживял. И това е така. Но то предполага и образци, и унаследена стихотворна култура.

— Ако те разбирам правилно, имаш предвид школуването, изпитаните влияния — каза Хрелков. И като видя, че не възразих, добави: — Мои учители са Вазов и Пенчо Славейков. — И внезапно, сякаш искаше да убое някого, със зла усмивка допълни: — Не Полянов, разбира се!

— А символистите? — не се стърпях аз, като си спомнях за някогашния ни разговор в аперитив „Роял“.

Казах и отведнъж ме обзе разкаяние. Видях, че по лицето на Хрелков премина някаква трепка на недоволство. Очевидно, моят въпрос го насочваше към мисли, които не

му бяха приятни и не искаше да ги подема. Затова, без да отговори, той направи усилие да се овладее и твърдо произнесе:

— Не, преди всичко Вазов и Пенчо Славейков. А що се отнася до баладата, учил съм се най-много от „Erlkönig“.

Макар да беше кръстосал Европа и да беше живял в Париж, Хрелков не се ползуваше литературно от нито един западноевропейски език. Немските и френските поети, доколкото знам, той четеше в български и руски преводи. Така ще е било и в случая: той е познавал „Горския цар“ от антологията „Немски поети“ на Пенчо Славейков (не случайно в нашия разговор тези неща се преплетоха). Затова аз бях малко учуден, като чух от него оригиналното заглавие на стихотворението.

— Според мене — продължи Хрелков — тази балада на Гьоте е между най-хубавото от този род, което някога е писано. Аз съм я чел стотици пъти и винаги се връщам към нея, когато ми е необходимо да навляза в една атмосфера на приказност. От тази работа съм се учил и, разбира се, ще продължавам да се уча. . . — После се замисли за момент и додаде: — Да се уча, не да подражавам. Нашето време е друго и неизбежно други ще бъдат и нашите средства.

При тези думи ние минахме незабелязано към формата и оттам — към формата на стиха. Направи ми впечатление, че Хрелков, който изобщо се придържаше към класическата метрика, не прояви ревност към своя начин на писане и се изказа в подкрепа на свободния стих. Според него това било „мъчна работа“ — нещо, което предполагало и голяма вътрешна свобода, и голямо професионално умение.

— В тази работа — заключи той — никой у нас не е по-добър от Гео. Този бушуващ човек ни откри поезията на Верхарн и с нея — свободния стих.

Хрелков произнесе името на Гео Милев и в очите му проблеснаха светкавици. Сравнително спокоен дотогава — но спокоен, разбира се, по своему — той се надигна възник, така че пружиненото легло изскърца под него, отметна леко завивката и заговори поривисто, сякаш отбиваше доводите на някакъв невидим противник:

— Не знам защо — каза той, — на pewno от скудоумие, революционерът Гео се откъдствава обикновено с поемата „Септември“. Погрешно! Истината е, че Гео започна да се бунтува срещу старината много по-рано. Но понеже беше писател и още нямаше установен обществен мироглед, той въстана отначало срещу онова, което спъваше неговия стремеж към нова литература — срещу рутината в поезията, срещу старата форма. А отричането на формата, която символизира ненакърнимостта на установения ред, е първата проява на бунт. Това го доказа още средновековната инквизиция: тя обявяваше за еретици и унищожаваше не иноверците, а християните, които бяха уличени в несъгласие с формите на верското администриране. Такъв еретик беше в началото и Гео. Той плашеше бездарните крепители на гнилостта, за които свободния стих беше не по-нататъшен развой на поетическата реч, а заговор срещу техния свят. Времената обаче бяха други и нямаше какво да му направят. Но когато времената се измениха и неговият бунт чрез поемата „Септември“ се изпълни със социално съдържание, политическата и литературната инквизиция се обединиха и Гео беше унищожен. Тържествуваха човешката зоология. Но речената зоология в края на краищата е безсилна да спре развитието. И ето, ние виждаме, че няма бараж, който да издържи пред новите търсения.

За да докаже, че иденте на Гео Милев бяха живи, Хрелков се позова на няколко примера и покрай другото помена за Ламар и за неговите „Мирни размирни години“. Произнесъл това заглавие, той изостави всичко друго и се впусна да говори за онова, което смяташе за най-ценно в поемата — за нейната национална атмосфера и за нейния стих, близък по своята естественост до говоримата реч. Очевидно, тези качества според него бяха главните елементи на онова нозо, което имаше предвид.

След тази литературна интермедия ние направихме някакъв невидим кръг, и без да щем, отново се озовахме там, от където бяхме тръгнали. Отново се върнахме към политическите събития и накрая, във връзка с тях, заговорихме пак за неочаквания край на на-

шите общи приятели. Онова, което се стараехме да отбегнем, се оказа по-силно от нашата воля и даде нов тласък на разговора. Тъкмо в този момент обаче на вратата се потропа и без да дочака отговор, в стаята влезе същата млада жена, която заварихме при идването си. Тя се обърна към нас и с делови тон, който не търпеше никакво възражение, напомни, че беше настъпило време за „манипулация“. Изненадан от нейните думи, Хрелков направи гримаса на досада и произнесе нещо неопределено, подобно на стенание. После вдигна ръце нагоре като човек, който се предава, и ги остави да паднат върху оедалото. Това означаваше, че всяка съпротива беше безполезна: очевидно, нашият разговор трябваше да се прекрати. Затова станах, сбогувах се и като обещах, както настояваше Хрелков, че през следващата седмица щях да отида пак, напуснах стаята.

Когато слязох на улицата, слънцето се беше скрило вече в пролома на Владайската река и последните му лъчи обливаха с кармин върховете на тополите. От запад духна халлив вятър, раздвижи дърветата и посипа улицата с едри жълти листа. Не знам защо, стана ми тъжно и почувствувах непреодолима потреба да остана със себе си. Затова вместо да потърся превоз, отправих се надолу, пресяхох железопътната линия и тръгнах по горнобанския път. Вървах през пустото поле, прехвърлях през ума си казаното и ми се струваше, че общувах с нещо голямо и невидимо, което надхвърля делничните грижи и придава друг смисъл и друга измеримост на нещата. И връхлетялото ме угнетение незабелязано започна да ме напуска. Вечерта аз се върнах отново към моето всекидневие, но под влияние на преживяното дори сухите юридически текстове този път не ми изглеждаха така убийствено досадни, както по-рано.

7

Разбира се, аз удържах на дадената дума и следната седмица отидох отново в Горна баня. Какво сме говорили, не бих могъл да кажа точно, но добре помня, че уговорихме и друга среща, преди да се върна в провинцията. След това, вече без да се уговаряме, при моите чести посещения в София всеки път аз намирах време да навестя Хрелков. И всеки път разговорите ни кръжеха около политическите и литературни събития: тези събития бяха неговия съкровен свят — делниците и празниците на неговия живот.

Казвам „разговор“ и виждам, че думата не е много подходяща. Тази дума, както е обяснена в речниците и както обикновено се разбира, има нещо спокойно, уравновесено и дори статично: сядаме и разменяме мисли. Разбира се, и Хрелков разменяше мисли, но по един много особен, подчертано афектен и бих казал — войниствен начин, дори и когато нямаше особена причина за това. Като изключим редките прояви на спокойна нежност, предизвикани главно от чувство на състрадание, в контакт с хората той започваше да се пали от собствените си думи и да дава воля на една необузdana полемическа страст. Неговото общуване беше обикновено не разговор, а някакво необяснимо буйство, някакво словесно изригване, подобно на лавина, която се сгромолясва и повлича всичко след себе си. Затова при нашите срещи се получаваше тъй, че аз, който никога не съм могъл да се похваля с особена въздържаност, много често не само трябваше да споря с него, а дори да играя и ролята на усмиритель.

Неще преувелича, ако кажа, че от всички хора, с които някога съм общувал, Хрелков имаше най-силно изявиени емоционални импулси. И понеже беше холерик и човек с хиперимално въображение, под влияние на тези импулси той се увеличаваше, виждаше нещата прекалено контрастно и лесно отиваше към крайните регистри на мисълта и чувството. Оттам у него се беше изработила една категоричност на съжденията, която носеше афектен характер и дори когато почиваше на неоспорими доводи не беше свободна от увлечения. Изобщо в преценката на хора и събития Хрелков минаваше през емоционалното отцветяване и затова макар да беше безкомпромисен в търсенето на правдата, сравнително лесно прощаваше на едни и много по-трудно на други. Верен на себе си, при общуване с хората той се отдаваше на една „дръзка прозница“, която уж беше предназначил за борба срещу

нахалството, но която в увлечението си използваше и там, където не винаги се налагаше от обстоятелствата. Трябваше обаче да кажа, че дори когато грешеше, Хрелков вярваше безусловно в онова, което говореше — вярваше му така, както само той можеше: с цялата си душа, с цялото свое същество. Затова дори тогава той увличаше хората във водовъртежа на своите вълнения и ако не ги печелеше с доводите си, покоряваше ги със своята искреност — караше ги да го следват в търсенията и така чрез полемическото щракане даваше тласък на собствените им духовни стремежи.

Тези прояви на неукротимост, така характерни за душевността на Хрелков, съм наблюдавал много пъти и по много поводи. Не знам защо обаче, те са свързани в съзнанието ми главно с един мъчителен епизод от развоя на тогавашната ни революционна литература — с разпратата около вестник „Кормило“.

Известно е, че Николай Хрелков се намеси в тази разпра и застана открито срещу така наречените тогава „кормиловци“. Но понеже във всичко приличаше на себе си, той се показа по-краен от много други и прояви една учудваща непримиримост към своите противници. Раздухан от литературните страсти на времето, случаят „Кормило“ се беше превърнал за него в някаква неизцерима духовна травма, която го дразнеше и не изчезна напълно дори и до края на живота му. Станеше ли дума за него, той се гневеше, избухваше и в своята неударжимост не винаги искаше да чува онова, което му говореха.

Трябваше да кажа, че по времето, когато избухнаха разногласията около вестник „Кормило“, аз не живеех в София и бях настрана от литературния живот в столицата. Като гледах на нещата отдалече, аз не виждах сериозни причини за разцепление и не случайно сложих подписа си под едно писмо, което осъждаше „двете групи“ и настояваше да се спрат „заядливите нападки с изложения“. Когато по-късно се запознах с фактите, добих впечатление, че те идваха в моя подкрепа. Затова на мене ми беше трудно да приема не само нападките на Хрелков, а и някои от неговите мнения, които ми изглеждаха несправедливи. И понеже държах на своето, в продължение на доста години по повод на „Кормило“ между нас избухваха словесни престрелки.

— Какво ми говорят? — горещеше се в такива моменти Хрелков и се изразяваше в безлична форма, сякаш спореше не с мене, а с някакви предполагаеми опоненти. — Болни писателски честолюбия: ръстят им малък, а искат да водят, да играят ролята на литературни ментори.

Отначало аз мълчех, слушах и дори леко поклащах глава с вид на човек, който се съгласява: „Да, наистина, писателски честолюбия“. Но след това, без да си давам добра сметка за онова, което правех, с тон на обективна загриженост неразумно добавях: „И от едната, и от другата страна все същото“. При тези думи, които изразяваха обратното на това, което можеше да се очаква, Хрелков ме стрелваше с унищожителен поглед и с жест на великодушно снизхождение отиваше по-нататък.

— А какво представляват тези самозвани избраници? — питаше той и след секунда-две сам си отговаряше: — Пишат някаква допотопна селска белетристика, в която все още се въртят около престарялата жажда за земя, пишат някакви римувани декларации, тромогламини стихове за верност, взети направо от вестникарските клишета.

Ако намерех пролука между думите, аз се съгласявах, но добавях, че тези грехове са общ недостатък на нашата пролетарска литература, която все още не може да се издигне над утилитарните изисквания на всекидневието. Хрелков обаче не ме слушаше и продължаваше да словоборствува.

— И какво? — питаше пак той. — Обособиха се, издигнаха в знаме някакво си „качество“, опитаха се да загребат един вестник, който не беше техни. Ето ги сега другарите „легални марксиста“, тъкмо когато започва да става горещо. Ясно ли е къде води това? — И с рязко движение на ръката, което трябваше да означава, че въпросът не търпи друго тълкуване, възмутено заключаваше: — Срамно, какво ще ми говорят!

Но започнал веднъж, мене ми беше трудно да спра наред път.

— Разбира се — съгласявах се аз, — осъдително е да се присвоява един орган, който принадлежи на едно политическо движение. Тук вината е очевидна. Приемам също, че в момент на реакция литературното обособяване може да означава бягство от трудностите. И с това съм съгласен. . .

— Там е всичко, там е всичко — прекъсваше ме Хрелков с тържествуващ глас, видимо доволен, че се приближавах до него.

— Не, не всичко е там — възразявах аз. — Има и нещо друго, което се отнася не вече до личните разногласия, а до съдбата на литературата.

При тези думи Хрелков трепваше и любопитството започваше бавно да взема връх над раздразнението.

— Ето — продължавах аз, — ти говориш от години, че не може вече да ни задоволяват агитационните стихове на Полянов. И си прав, разбира се. Но тъкмо това означава, че ни е необходима една литература от по-високо качество. Нали тъй? Добре, но някой не мислят така и викат срещу „качествениците“ с надежда, че ще се вредят в литературата и без талант. С това вече не мога да се съглася.

Докато слушаше, незабелязано Хрелков започваше да се издига от случката към литературните принципи и раздразнението му постепенно губеше своята власт над него. И макар думите му да бяха все още ръбати, в гласа му вече не се долавяше гняв.

— Разбира се — изричаше той малко натъртено, но с известно примирение в гласа, — ако желаем да не куцаме след времето, трябва да издигнем нашата революционна литература до равнището на големите национални постижения. Другото би означавало кретање, провинциална ограниченост, духовно самоубийство. Но там е работата, че това е задача не само на някакъв елит от богонизбрани, а на всички писатели вкупом. Другото е бягство от хората, дервишко самонаслаждение.

И стигнали до една точка, където гледищата се допираха, ние мълкнахме.

Случаят „Кормило“ обаче, който събуди много страсти, оказа върху Хрелков двустранно влияние: той не само го отдалечи от някои писатели, но същевременно го направи по-близък на други. Такава порснала близост аз имах случай да наблюдавам не един път и в отношенията му към Георги Бакалов. И понеже у него всичко преминаваше в екзалтация, тази сърдечна близост го правеше благосклонен и към литературното дело на неговия приятел, макар изоскванията и естетическите им предпочитания да бяха понякога не само различни, а и полюсно противоположни.

Спомням си едно мое посещение при Хрелков през септември 1939 година — две или три седмици след започване на втората световна война. Подгонен от събитията, аз току-що се бях завърнал от Франция и носех със себе си пресни впечатления от евакуацията на Париж. И естествено, това даде тласък на нашия разговор. Хрелков се интересува за някои общи познати, разпита ме за настроенията във Франция и започна сам да разказва случки от своя емигрантски живот. След това, във връзка с тези спомени, той произнесе името на Георги Бакалов, който беше починал наскоро, и неочаквано мисълта му възви в друга посока. Онова, което каза по-нататък, беше някаква патетична възхвала не само на човека, с когото обстоятелствата го бяха сближили, а и на писателя — възхвала, каквато до тогава не бях слушал: очевидно той беше още под впечатление от неговата смърт.

Едва ли е необходимо да казвам, че аз познавах книжовното дело на Бакалов и като всички интелектуалци от моята среда, на младини бях минал през неговата литературна школа. Но по време на престоя си във Франция, покрай другото, се бях запознал вече с изказванията на Маркс и Енгелс върху изкуството, тогава още неизвестни у нас, знаех, че в художественото творчество човек може да отиде „против своите собствени класови симпатии“, както пише Енгелс в писмо до Маргарита Харкнес и бях убеден повече от всеки друг път, че въпросите са много по-сложни, отколкото ги представяше елементарната публицистическа критика. Затова аз посрещнах хладно ентусиазма на Хрелков и не премълчах своите резерви към литературните възгледи на Бакалов: към онези социологически авторитаризъм, който търси задължителна успоредница между политическата принадлежност

на твореца и неговата артистическа изява, за да даде накрая превес на сюжета и намерението за сметка на реалния художествен образ. „Тази критика безцеремонно добавих аз — е неспособна да обясни новите явления и е вече надживяна“. Изненадан от моята неочаквана съпротива, Хрелков се поколеба за момент и млъкна. След това, вече по-малко категоричен, той се залови за думата „надживяна“ и като изброи някои факти от миналото, започна да изтъква историческото значение на Бакалов за нашата литература. Взел обаче начална скорост, мене не ми се щеше да го следвам в доводите. Като всеки човек, който иска да се отскубне от нещо, с което е бил свързан, аз теглех към другата крайност и вместо да преценявам думите му, търсех какво да им противопоставя. Затова не скрих, че виждах дейността на Бакалов по-иначе и се помъчих да кажа какво мислех.

— Не мога да оправдая някои негови увлечения — настоявах аз. — Вземи най-близкото: „Кормило“. Фактите са известни, отговорностите са знаят. Но защо трябваше на всяка цена да се търси зад разногласията ренегатство и антимарксизъм? А памфлета „Д. И. Полянов пролетарски поет ли е?“ То се знае, „Железни стихове“ са архаика, със своите несръчни куплети Морянин може днас само да ни забавлява. Колко е поет — не знам, но че е пролетарски, пролетарски е. И след като си говорил така с години — сега друго. Не, за един сериозен литератор това не е позволено.

При споменаването на „Кормило“ Хрелков направи кисела гримаса, но онова, което последва, отклони вниманието му в друга посока. Той се овладя и като набра сили за съпротива, така че вече никой не можеше да го разколебае, с величествен жест отсече:

— Да оставим епизодите настрана, нека видим едрото. — След това не така повелително, но все така твърдо продължи: — Половин столетие Бакалов работи на литературното поприще. Няколко поколения се учиха на социализъм от неговите преводи. Петдесет години са това — ден и нощ. Казаха ми сведущи хора, че за това време е написал, превел и редактирал хиляди книги. Разбират ли неговите противници какво значи това? Това е подвиг. Кой друг българин, питам, е написал хиляда книги? Нека ми кажат: кой друг?

Аз слушах, млъкх навъсено и понеже не бях преодолял инерцията, идеше ми да кажа: книжен потоп или нещо подобно. Но се възпрях: никой друг не беше написал толкова книги.

Резките изказвания и невъздържаните квалификации на Хрелков обаче не се дължеха непременно на някаква лична разпра или на трайно отношение към хората и към проявите на изкуството. Резултат на една хипертрофирана възбуда, породена много често от нищожен повод, те отреагираха едно състояние на недоволство и можеха да крият не само ненавист, а и обратно изразено съчувствие към личността и делото на засегнатия човек — недоволство от това, че не беше такъв, какъвто поетът искаше да го види.

Спомням си в това отношение не един и не два характерни случая.

Известно е, например, че Хрелков четеше и обичаше разказите на Йордан Йовков — това потвърждават и някои от близките му, които са общували по-често с него. Знае се също така, че по време на своя престой във Франция той е бил чест посетител на Лувър и не само познаваше, а и ценеше големите художници от парижката школа. Не случайно той говореше за тях с чувство на почит, я за някои като Ван Гог — и с ентузиазъм. Тази духовна обвързаност обаче не му пречеше в някои случаи да се поддаде на обратния рефлекс и в увлечението си да стигне до противоположни изводи, които като всяка рожба на афекта, не винаги се оправдаваха от фактите. Аз помня много добре, да кажем, че веднъж, като ставаше дума за пиесата „Обикновен човек“, Хрелков се разтрепера от негодувание и забравил в яда си онова, което беше говорил за Йовков по-рано, го обсипа с обвинения, сякаш преценяваше не само слабо произведение, а деянията на непоправим политически грешник. Друг път, забравих вече по какъв незначителен повод (дали не беше във връзка с една статия на Шмиргела в „Златорог“?), той се нахвърли по същия начин върху Сезан.

— Много го надуха нашите художници: голям бил, не знам какъв бил — гневеше се той. — А истината е, че Сезан се помъчи да изведе буржоазното изкуство от безизходицата на импресионизма, като му възвърна забравеното трето измерение и показва как се изгражда

картина. Но да спасяваш обреченото — това е вече една реакционна мисъл, граждански провал.

И той, без да обръща внимание на моите протести, се впусна да предава по своему някои моменти от биографията на художника.

В същото това време, когато едно раздражение караше Хрелков да напада утвърдени творци, най-често без особена причина, едно съчувствие можеше да го направи снизходителен към съмнителни дарования. Пазя и днес негово писмо до мене, в което ми препоръчва една млада белетристка и настоява да прочета внимателно някакъв неин ръкопис с детски разкази. „Това е — казваше той с присъщата си увереност — един малък Максим Горки.“ И великодушно добавяше: „Малък, но ще расте“. А от нея, за беда, не стана писателка, и това лесно можеше да се разбере още в първия момент. Но тук вече не гневът, а симпатията му беше попречила да види очевидното.

Такъв беше Хрелков — човек на страстите, на внезапните импулси, на контрастните възбуждания и споставки. Подет от неудържима афектност на мисълта, подсилена от неговото туберкулозно заболяване, той се възпламеняваше много лесно и обикновено отиваше далече в своите твърдения, без да държи сметка за сложността на човешките прояви. Затова неизбежно плащане данък на догматични оценки и макар да имаше чисти намерения, много често беше несправедлив към хората. Но, разбира се, един сложен характер като неговия не можеше да се изчерпи със спонтанната първична реакция, колкото и да му беше присъща. Като всеки човек с богата душевност, той имаше съзнание за своите слабости, бореше се с тях и в решителни моменти успяваше да се издигне от пристрастието до трезвата преценка на фактите. От опит знам, че колкото и да беше раздражен, когато му се привеждаха убедителни доводи, Хрелков се замисляше и въпреки желанието си да се съпротивлява, накрая мълчаливо отстъпваше от своето. Същото ставаше и при допира му с художествените факти, макар поради лош спомен и натрупани фракционни настроения да беше обявил някои писатели за свои пожизнени врагове, той обикновено признаваше техните литературни сполуки. В такива случаи въпреки всичко инстинктът му на творец се оказваше по-силен от симпатията, обвързаността и личните настроения.

8

Повален от неизлечима болест, която му пречеше да взема пряко участие в съпротивата, Хрелков дори в това окаяно здравословно състояние плашеше властта и през последните години на войната трябваше да понесе нови изпитания. С нахлуването на хитлеристките армии в Съветския съюз той беше поставен под открито полицейско наблюдение, а след това, когато очакванията за светкавична война рухнаха, той беше арестуван и инатериран в провинцията. Затова нашите пътища се разминаваха и ние дълго време чувахме един за друг, без да се видим. Срещнахме се пак, но около две години по-късно, когато София още ликуваше от победата, и то вече не само на приятелски, а и на делови литературен разговор.

След Девети септември аз бях включен в редакционната колегия на „Литературен фронт“ и същевременно вземах участие в художествения съвет на издателството „Нариздат“. И стана така, че още в самото начало и на едно, и на другото място се заговори за Хрелков. От вестника настояваха да взема от него интервю (в онзи момент интервютата с видни писатели бяха една от моите редакционни задачи), а от издателството — да уговоря излизането на негова стихосбирка. И тъкмо търсех пролука да изпълня възложените задачи (боже мой, колко бяхме заети в онзи момент!), в редакцията на вестника неочаквано дойде Вячо Иванов. Дошъл от Пловдив, където работеше дотогава, той ме заговори за Хрелков, каза, че се гласял да го посети и настоя да отидем заедно. Така един следобед от последните дни на октомври ние се озовахме в Горна баня.

Трябва да призная, че бях много изненадан, когато попитахме за жилището на Хрелков и ни отпратиха към партийния дом. Макар да знаех, че в дни на велики промени, как-

вито преживявахме тогава, човек може да очаква и най-невероятното, трудно ми беше да съединя изискванията за лечебна обстановка с динамиката на един партисен щаб от онова време. Законите на революцията обаче, които все пак не познавах достатъчно, и характерът на поета, който в момента няха предвид, бяха съединили онова, което изглеждаше несъединимо. И действително, Хрелков живееше в партийния дом, но не в някакво административно здание, както си представях по навик, а в една от елегантните вили на селото: долу административните служби и хорското гъмжило, а горе, на слънчевия етаж — той. На вратата, както някога, на бял правоъгълен картон беше написано името му, но сега под него имаше вече и една добавка: в л е з. И ние, разбира се влязохме.

Не ще и дума, този път обстановката не беше такава, в каквато бях свикнал да го виждам: някогашната унизителна бедност вече я нямаше. Нещо повече, стори ми се в първия момент, че се беше променил към добро и самия Хрелков. Наистина, както и по-рано, той лежеше неподвижно върху скупчените възглавници, но беше напълнял и ако не го познавах, можех да го взема за здрав. Щом заговори обаче, за един миг всичко се промени. Още с първата дума върху лицето му се очерта гримаса на нервно изтощен човек, каквато имат обикновено изтезаваните хора. Поставен в неудобство от нашето присъствие, той правеше усилие да обуздае неочаквания пристъп от раздразнение, но не успяваше и от това неговата гримаса придобиваше още по-болезнен вид — преминаваше в мъчителни нервни гърчове. И аз седнах като на тръни: очаквах всеки момент вътрешната му възбуда да се разрази в неудържимо словесно избухване, макар да не виждах особена причина за това.

Отстранен от пряко участие в събитията и както винаги петимен да знае какво става, Хрелков започна да ни разпитва за литературните новини, като се обръщаше главно към мене, навярно защото ме смяташе за по-добре осведомен. И аз заразказвах за станали срещи и разговори — и повече от всичко за работата в „Литературния фронт“. Но изглежда, че това не го задоволи, затова, като се заинтересува за някои общи познати, накрая със златна ирония в гласа произнесе имената на двама-трима наши писатели, към които още от времето на „Кормило“ имаше лошо отношение, и попита какво правят. Въпросът му обаче беше много общ, не знаех какво точно го интересуваше, затова и аз отговорих общо: добре са, работят. Но изглежда, че Хрелков, който нервно барабанеше по нощното шкафче, съзря в отговора ми някакво съчувствие към тях и неочаквано даде воля на своето възпирано раздразнение: „Знаех си аз — гъвкави са, лесно ще се прилепят. Но трябва ли пък ние така бърже да забравяме миналото?“ И навярно щеше да продължи, но тук се намеси Вичо. Дали случайно, или да сложи край на едно неоправдано избухване — не знам, той намери подходящ момент и спомена за някакви техни преживелици в Пловдив. И разговорът неочаквано започна да наклонява в друга посока.

При своето първо заболяване Хрелков беше престоял известно време на лечение в Пловдив и както правеше обикновено, си беше създал някои трайни връзки и приятелства. Затова, когато стана дума за онези години, той се залови за казаното и гневният пристъп започна да му минава. Разговорът малко се успокои, но той се отнасяше до хора и случаи, които не ми бяха познати и аз замълчах, без дори да слушам. И като не знаех какво да правя, почти инстинктивно посгнах към масата до мене и поех някакви книги, които ми бяха привлекли вниманието. Оказаха се неща, за които тогава много се говореше, но които още не бях виждал: „Моят живот в изкуството“ и „Работата на актьора над себе си“ от К. С. Станиславски — две стари съветски издания (неизвестно по какви пътища, Хрелков успяваше и в най-тежките години да се снабди с такива книги, които по онова време за нас бяха недостъпни). Изненадан от неочакваната находка, аз започнах да ги прелиствам и да се зачитам тук-там, както става в такива случаи. След това, когато разговорът стихна, погледнах към Хрелков и като срещнах погледа му, направих неволен жест, който трябваше да означава: „Какви са тези съкровища?“ Хрелков ме разбра, пое от ръцете ми „Моят живот в изкуството“ (пръстите му неврастенично се тресеха) и като я опита с някаква сиприхава ласка, свадливо каза:

— Това са велики страници. От нито една друга книга не съм научил толкова, колкото от тази. Не съм виждал никъде такова съчетание на великото и скромното — доказателство, че великото и скромното са неделими.

После допълни, че се гласял да я превежда, но други го били изпеварили.

— Ама ти сериозно ли мислиш за преводи, Николай? — попитах аз с учудване. — Да превеждаш, за да се издържа — сега, когато пред тебе има такива възможности? Не, остави това! Сега е време да твориш, да наваксаш онова, което си загубил. Ето, „Нариздат“ е решил да издаде една книга с твои стихове. Натоварен съм да ти искам съгласието.

Хрелков, който до този момент хапеше устни и ме слушаше с вид на разколебан човек, като чу предложението, отведнъж избухна:

— Никаква книга! Не съм съгласен.

Нищо не даваше повод за такъв рязък отговор, затова помислих, че беше станало някакво недоразумение. И аз започнах да говоря за възможностите и задачите, които стояха пред хората на изкуството. Но този път Хрелков не ме доизслуша.

— Не, излишно е да говорим! Аз още не съм написал онова, което мога да предложа на читателя в отделна книга. — И като замълча малко, с леко укротен тон поде отново: — Е, имам и аз някакви далечни проекти, но ще излезе ли от тях нещо — един дявол знае. . .

Да се настоява повече — беше безмислено. Но от последните думи на Хрелков аз добих впечатление, че ако не друго, можех да успея поне в малкото. Затова казах, че тези проекти биха интересували читателите на „Литературен фронт“ и някак несръчно произнесох думата „интервю“.

— Интервюирайте другите — избухна Хрелков отново. — Аз съм във от литературните събития и не мога да кажа нищо: нито за себе си, нито за другите.

Като видях, че ми се отнемаше дори малкото, с което бях готов да се задоволя, аз почувствах неудобство и сконфузено мълках. Мълчех и другите. За няколко секунди в стаята настъпи мъчителна тишина, нарушавана от някакви глухи стъпки в долния етаж. И отведнъж, сякаш беше пропуснал нещо важно, Хрелков задъхано продължи:

— Преглеждам вестниците, чета стиховете. Това не е поезия — това са наредени думи, римувани лозунги, студени бенгалски огньове. Народът прави революция, а ние пелтечим в стихове. И казват ми, че това било реализъм. Какъв ти реализъм! Пита се дали то изобщо е литература. Не, наистина, не разбирам какво има тук да се говори, какво. . .

И той неочаквано мълкна и пое въздух на пресекулки като човек, който се задъшва. След това се разтърси от продължителна глуха кашлица, която се мъчеше да обуздае, но не успяваше. Когато пристъпът мина, аз го погледнах и се изплаших: ръцете му се тресеа в лудешка надпревара, нервни гърчове браздяха подпухналото му лице, загубили своята живост, очите му излъчваха мрачен блясък, какъвто има обикновено в погледа на обречението. В този момент всичко в него говореше за опустошение. Очевидно, повече не можеше да се остане, камо ли да се говори за литература. И ние побързахме да се сбогуваме.

Едва ли е необходимо да казвам, че тази среща ме изпълни с много тежки предчувствия. Аз обаче се борех със себе си и ми се искаше да омаловажа онова, което бях видял. И може би сякаш да успея, ако не бях станал неволен свидетел на една друга подобна случка.

Няколко месеца след нашата среща, в София пристигна съветският литературен критик И. И. Анисимов, специалист по западноевропейската литература. След като беше разговарял с някои наши писатели, тъй като готвеше статия за българската литература, той беше помолил Крум Кюлявков да го отведе при Хрелков. А Кюлявков пък, неизвестно защо, настоя да ги придружа и аз. И аз се съгласих — не защото присъствието ми беше необходимо, а защото очаквах да залича спомена от предишната среща. Но този път надеждите ми рухнаха окончателно. За разлика от по-рано, Хрелков вече не правеше и усилие да се владее. Настръхнал, трескав и леко пребледнял той беше изпаднал в някакъв пристъп на пароксизъм и с вид на кръвно обиден хвърляше ядни стрели срещу действителните и мними приспособенци. Това не беше разговор — това беше по-скоро словесно изриг-

ване на агонизиращ човек, който в своето горение беше загубил чувството за такт и със своите резки изказвания не щадеше дори самолюбието на присъстващите. Спомням си, че Кюлявков не се оказа подготвен за онова, което стана, смути се и на връщане, през целия път до София, се извиняваше пред госта. А добродушният Анисимов внимателно слушаше, клатеше глава и кротко го успокояваше: „Нищо, нищо. Разбирам, това е болен човек“.

Колкото и болен обаче, Хрелков не беше от хората, които можеха лесно да капитулират. Повлиян от ентузиазма на младата революция, тъкмо в тези последни години, когато всичко изглеждаше загубено, той прояви най-голяма обществена дейност: нае се да редактира културната страница на един седмичник, заедно с Елин Пелин и Александър Балабанов основа постоянна бригада за литературни четения и накрая пое ръководството на едно животновъдно стопанство в Горна баня. Колкото и необичайна за един поет, тази работа беше погълнала цялото му съзнание. Не случайно когато Георги Димитров го беше посетил, Хрелков отклонил предложението му да отиде на лечение в Крым и пожелал само едно: помощ за стопанството. Но и тук, както навред, ентузиазмът се беше оказал недостатъчен да победи неумолимите икономически закони. „Знаеш ли, работя в Горна баня — говореше ми по това време мой откопшен познат. — Председател на кооперацията ни е твой приятел Хрелков. Нали е поет, доверчив човек, шопите страшно го лъжат. Какво ще стане — не знам“. И стопанството, разбира се, не можа да издържи.

Успешна или не, обществената дейност оказва неочаквано въздействие върху Хрелков. Като насочи вниманието му към една всекидневна практическа задача, тя му даде възможност да се отдалечи мислено от болестта и да потуши за известно време безпокойството, което го тласкаше към нервни кризи. По този начин поне привидно Хрелков заработи като здрав и пълноценен човек. Вместо да се примири с неизбежното и да грохне той заживя с укрепителното съзнание, че взема участие в социалистическото преустройство и така служи на идеала, който го беше вдъхновявал цял живот. А това съзнание, макар и с цената на привидност, беше единственото, което можеше да осмисли последните му години — единственото, което можеше да го стопли с един лъч на надежда и да го отдалечи от страшната мисъл за обреченост.

9

Мисля за миналото и отново стигам до онзи септемврийски ден в Женева, когато научих за смъртта на Николай Хрелков.

Късно вечерта, след като много пъти бях прехвърлил през паметта си имена и случки, ние стигнахме в Париж и лонезе бяхме закъснели, още на сутринта всекидневието отново ни погълна. Въпреки умората и служебните задължения обаче, то не можа да прекъсне нишката на спомена и да ме отдалечи от едно внезапно хрумване. И наистина, подтикнат от това хрумване, след края на работното време аз се отправих към известния „Плас де фет“, средище някога на българската емиграция. Заедно с един приятел, минал някога през изпитанията на изгнанието, ние обходихме квартала, намерихме зданието на „Ю де фет“, където беше живял някога Хрелков, и след това свърнахме в едно от кафенетата. Неуморимият Роже Герен, секретар тогава на асоциацията „Франция — България“, беше подсказал, че съществувала възможност да се поставят паметни плочи на някои места в Париж, където са живели видни българи. Защо Хрелков да не бъде между тях, бях си посмислил предния ден: никой не ще възрази на такова предложение. И ето, седнали пред чаша „божоле“, ние говорехме за приятеля и лекувахме тъгата с мисълта за малко посмъртно внимание. За жалост, нашите очаквания не се оправдаха: отношенията ни с Франция започнаха да се влошават и починът се провали. Но аз мисля, че каквото и да става, времето в края на краищата работи в полза на добрите намерения. И не съм загубил надеждата, че ще настъпи ден, когато върху черната фасада на хотел „Мексико“, както върху стотици други фасади в Париж, ще се появи паметна плоча, този път с приблизително такъв надпис: през 1927—1928 година тук живя българският поет Николай Хрелков.